

Седма тема
НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА
доц. д-р С. Тодорова

След промените в Централна и Източна Европа проблемите на неформалната икономика придобиха важно значение. Известно е, че тези промени във всички страни се осъществяват в условията на криза: рязък спад на производството, висока инфлация, интензивно разслояване и бедност, безработица. Стратегията за оцеляване на част от безработните е свързана с неформалната икономика, която е и поле за допълнителен труд, за предприемаческа дейност.

I. СЪЩНОСТ НА НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА

Определение

Теоретичните разработки по неформалната икономика са насочени към изясняване на нейната същност, форми на проявление, сфери на разпространение и взаимодействие с формалната икономика и т.н.

Съществуват различни възгледи за неформалната икономика. Една част от авторите се обединяват около схващането, че **към неформалната икономика се отнася всяка дейност, за която не е платен данък**. Това определение предполага, че всяка дейност може да се осъществи както в границите на формалната, така и в границите на не-формалната икономика. Главното в случая е начинът на осъществяването на тази дейност - дали тя е регламентирана съгласно действащите закони, на чието основание на обществото в лицето на държавата се плаща данък. [9, 13 и 96-104].

Друга група автори обосновават схващането, че към "неформалната икономика се отнасят всички дейности, които не са правно регламентирани като нормална стопанска дейност". [9,2] Очевидно е, че привържениците на това теоретично направление ограничават кръга на дейностите само до стопанските. Възприетата от тях дефиниция изключва също така и домашната икономика.

Трета група автори правят опит да определят неформалната икономика чрез нейните компоненти. Към тях те отнасят домашната, нелегалната и комуналната икономика. На практика това означава, че към неформалната икономика привържениците на този възглед включват и осъществяването на дейности, забранени от закона: спекула, проституция и др. [11, 165]

В научната литература втората икономика се разглежда като неформална икономика, присъща на социализма. [4, 12-13, 26]

Съществува и теоретично направление, при което неформалната икономика се дефинира чрез критериите за разграничаване на формалната от

неформалната икономика. Този възглед в икономическата социология се основава на идеята, че чрез критериите, разграничаващи формалната от неформалната икономика, не само се описват, но и се обясняват същностните характеристики на двете икономики.

Критерии за разграничаване на формалната от неформалната икономика са следните: а) начин на формиране; б) отношение към действащите закони и в) реализация на произведените стоки и предоставените услуги. Приложението на тези критерии за описването на неформалната икономика я очертават като: а) нерегламентирана съгласно законодателството; б) получаване на необлагаеми с данъци до-ходи, нарушаване на действащото законодателство по отношение на разрешени и неразрешени дейности и в) реализация на произведените стоки и предоставените услуги на черния пазар.

Социологическата теория за неформалната икономика би била непълна и откъсната от съвременните условия, ако не се разглежда въпросът за гъвкавостта и риска в нея.

Гъвкавостта е едно от иманентните свойства на неформалната икономика, на чиято основа тя постига своята висока ефективност, за разлика от формалната икономика, където тя си пробива път сравнително трудно. Гъвкавостта на всяка икономика, в т.ч. и на не-формалната, трябва да се търси не само по отношение на заетостта, но и на организацията на производството (и/или на услугите), труда, управлението и заплащането.

Рискът неизменно присъства в процеса на функционирането и развитието на неформалната икономика. Наличието на риск в нея се обуславя от действието на много фактори. Едни от тях са общовалидни за всяка икономика. Към тях прибавят своето въздействие тези, свързани с незачитането на закона. Тази група фактори водят до повишаване на риска за участниците в неформалната икономика. Различия в този риск могат да се търсят и по отношение на осъществяваната дейност: един е рискът от преследване и наказание за нерегистрирана полезна дейност и неплатени данъци; друг е рискът от преследване и наказание за престъпна дейност и неплатени данъци за до-ходите, получени от нея. Безспорно е, че наред с икономическия риск съществува и морален. Той е повсеместен, но не е еднакъв за отделните направления на неформалната икономика и участниците в нея.

II. ПРИЧИНИ ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ

Възникване, форми на проявление и сфери на разпространение

Неформалната икономика е неизменен спътник на формалната икономика. И двете възникват почти едновременно. Навсякъде в света, във всички етапи на развитие на обществото е налице размяна на стоки, пари, ценности,

оказване на услуги извън правилата, пред-писани от съответните закони в дадена страна.

Неформалната икономика осъществява своето развитие не само в сферата на материалното производство, но и в сферата на услугите. Нейното развитие е диференцирано за отделните ѝ компоненти. При домашната икономика, където преобладаваща част от производството остава за членовете на домакинството, неформалната икономика намира по-широко развитие в производството, отколкото в обръщението. За другия компонент на неформалната икономика - нерегламентираната, но полезна за обществото дейност, която се осъществява единствено за печалба, е характерно, че се развива както във фазата на производството, така и в обръщението. Когато става дума за компонента черна (криминална) и неполезна за обществото дейност, трябва да се отбележи, че развитието ѝ също така се осъществява в производството и обръщението.

Експертните оценки за обхвата на неформалната икономика са различни. В редица страни от Европа неформалната икономика се оценява между 15 и 30 на сто от брутният вътрешен продукт

Развитие на неформалната икономика в условията на централизираната икономика

В условията на социализма неформалната икономика се определя като втора икономика по отношение на основната. При централизираната икономика са налице редица фактори, пораждащи неформалната икономика.

С особена сила на влияние се очертават неизяснените въпроси около фундаменталните за всяка икономика категории собственост, стойност, потребителна стойност. [9, 110, 112]

Първият фактор - собствеността, е кардинален, доколкото той влияе многопосочно и съществено върху икономическите отношения възприетата концепция за монопол на държавната собственост ограничи възможностите за използване на трудовия доход. Така той се насочи само в границите на личното потребление, без да се допуска да има производствено предназначение. Породи се дефицит на стоки и услуги, който става хроничен. Натрупаха се принудителни спестявания, които заедно с парите у населението оказваха силен инфлационен натиск на икономиката. В резултат от това настъпи процес на деформация на търсенето и предлагането, т.е. формираха се условия за съществуването и развитието на неформалната икономика. Така се покриха белите петна във формалната икономика, а неформалната:

1. произвежда допълнително необходимите стоки и услуги;
2. осигурява производствено приложение на свободните пари;
3. регулира нарушения процес на движение на пари, работна сила и стоки;
4. създава условия за изравняване на нормата на печалбата и в неформалната икономика.

Не по-маловажен е и вторият фактор за стойността. Подценяването на стойността и стойностните отношения в централизираната икономика доведоха до:

1. Отричането на стоковия характер на работната сила. Едно от последствията е пренебрегването на ролята и значението на пазара на труда, на търсенето и предлагането на работната сила. Това обяснява наличието на работни заплати, несъответстващи на количеството и качеството на труда. В резултат от всичко това работната сила намира компенсация на заплатите в неформалната икономика.

2. Неразвит пазар пазарна инфраструктура. Техните функции за организацията на икономическия живот се поемат от неформалната икономика.

3. Значителните отклонения в равнищата и съотношенията на цените също така пораждаат необходимост от компенсация и я намират в неформалната икономика.

Третият фактор със съществено влияние върху неформалната икономика е допускането на самоцелно производство в резултат от нарушени отношения по повод потребителната стойност. И в този случай неформалната икономика е като компенсатор на нарушените икономически отношения. В същата посока влияят и: а) монополът на основните производствени и търговски предприятия; б) хроничният дефицит на суровини, материали, стоки и услуги за широко потребление; в) неразвитото законодателство; г) данъчната система и органите за данъчен контрол; д) правната култура и стопанската етика; е) неразвитостта на нематериалната сфера и по-специално на услугите.

Така в условията на централизираната икономика развитието на неформалната икономика е свързано с начина на използването в практиката на основните регулатори на икономическия живот - стойност, собственост, потребителна стойност.

Нарушенията в икономическия живот пораждаат нарушения в правната система, деформират поведенческите норми, което на свой ред оказва стимулиращо влияние върху развитието на неформалната икономика.

Развитие на неформалната икономика в условията на икономиките в преход

Икономиките в преход се съпътстват и през двата си етапа (на монетарните мерки и на структурната реформа) от сложни и противоречиви икономически и социални процеси. Техен конкретен израз са високата инфлация и безработицата, интензивното социално разслоение и обедняването на населението. Трудовият пазар е недоразвит и дебалансиран. Търсенето на труд рязко намалява поради намаляване на производството в резултат от: а) премахването на дотациите; б) недостига на суровини и енергия; в) загубата на пазари и трудно утвърждаване на нови

поради преобладаващо ниско качество на стоките; г) конверсията; д) екологичните изисквания и др. Високата безработица и наличието на висок относителен дял на трайно безработни създават условия за разширяването на черния пазар на труда. Безработните приемат неизгодните условия за работа като изход от бедността. При част от безработните ситуацията се усложнява поради натрупването на няколко социални риска, за което допринася и неформалната икономика: проституцията, наркоманията и другите отклонения от обществено приетите норми на поведение.

Разпадането на централизираните икономики, съпътствано от посочените промени и трудности, води също и до разпадане и на втората икономика и превръщането ѝ в друг вид неформалност.

В условията на икономиките в преход се възражда и стопанската функция на домакиния труд. Той се развива в значителни размери в сравнение с предишната домашна икономика и стои в основата на стратегиите за оцеляване.

Икономиките в преход, съпътствани от множество социални рискове, са благодатна почва и за сливане на бизнеса с престъпността като: валутни спекулации, препродажба, контрабанда, рекет, проституция, наркобизнес, хазартни игри. Несъответствието на правната система с новите реалности особено много съдейства за развитието на това направление на неформалната икономика. Безспорно е, че то руши обществените ценности, нанася непоправими морални щети както на обществото като цяло, така и на отделната личност. Затова и общественото мнение за тази част от неформалната икономика е изключително негативно.

Развитие на неформалната икономика в условията на пазарната икономика

Икономическите условия през 70-те години в развитите страни наложиха промени в икономическата и социалната организация на живота в тях. Тази промяна засегна главно пазара на труда - увеличи безработицата и промени основните характеристики на заетостта, в резултат от съществени промени в работните места. Заетостта придоби белега гъвкавост - изключително важен за функционирането на една ефективна икономика. Едновременно с това обаче работните заплати намаляват, увеличава се социалната несигурност. Широкото въвеждане на нови форми на организация на труда като: работа на непълно работно време, разделяне на длъжности, временна и надомна работа, ограничават приложението на господстващата дотогава заетост при пълно работно време. Очертаната социално-икономическа ситуация се допълва и от намаляване на социалните разходи в бюджетите на тези страни. Очевидно е, че съвкупното действие на посочените фактори ориентира работната сила към такива стопански дейности, които не се регистрират, регулират и облагат от държавата, т.е. към развитие на неформалната икономика. Към действието на новопоявилите се фактори се

отчита и това на традиционните. Сред тях по своята сила на въздействие се откроява отвореният характер на пазарната икономика. Наред със своите положителни страни тя стимулира и развитието на неформалната икономика, като позволява значителни валутни и стокови спекулации и други. По същия начин влияе и туризмът там, където той се е превърнал в клон на индустрията.

Форми на проявление

Формите на проявление на неформалната икономика са различни. Някои от тях са придобили широко разпространение, като например производството на стоки и услуги в регистрирани и официално функциониращи фирми, които реализират без документ. В резултат от тази практика доходът се присвоява и не се заплаща данък върху него. Тази форма на проявление на неформалната икономика има различни модификации в зависимост от статуса на участника в нея. Друга, не по-малко разпространена форма на проявление на неформалната икономика, е производството на стоки и предоставяне на услуги от нерегистрирани производители, занаятчии или търговци, чиито доходи не се регистрират, отчитат и облагат. В социалната практика е налице и трета форма, когато се изплащат допълнителни суми на лица, които работят в регламентирани фирми, над установената по съответните нормативни документи цена. Получените допълнително суми не се регистрират, отчитат и облагат като доход. Разбира се, съществуват и други форми на проявление на неформалната икономика. В бъдеще ще се проявяват и нови.

III. ВРЪЗКИ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ФОРМАЛНАТА И НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА

Формалната и неформалната икономика в процеса на своето функциониране и развитие си взаимодействат. Това взаимодействие по своята сила, интензитет и направления зависи от състоянието на формалната икономика, оценявано преди всичко от постигнатото равнище на ефективност, устойчивост и развитие на човека (HDI).

Известно е, че колкото стойностите на посочените показатели са по-високи, толкова повече се ограничават възможностите за развитие на неформалната икономика. Тази зависимост е особено силно изразена при този сектор на неформалната икономика, при който е налице срастването на бизнеса с престъпността. В този смисъл има основание да се каже, че степента на развитост, ефективност и устойчивост на формалната икономика оказва влияние не само върху обхвата на неформалната икономика, но и върху нейната структура. За съжаление в такива случаи формиралата се структура на неформалната икономика влияе отрицателно върху ценностната система

и поведението на заетите в нея. Особено отрицателно е нейното въздействие върху тези от тях, които работят в нейната сфера под властно или под духовно въздействие (манипулиране).

Заетите в неформалната икономика търпят властно въздействие по няколко направления: родителска власт за участие в отделни дейности; под влияние на властта на изградени неформални организации, функциониращи в сферата на неформалната икономика, което в повечето случаи им влияе отрицателно.

Манипулирането като една от формите на духовно въздействие оказва негативно влияние върху заетите в неформалната икономика посредством него, защото се счита, че това е неосъзнато трудово поведение, формирано под влияние на други за определен период.

Новите реалности в икономическия живот на развитите страни все повече поставят акцента върху ролята на личностните стратегии за алтернативна заетост и идеята на "неформалността". С това те оказват влияние за развитието на неформалната икономика независимо от устойчивия характер на формалната икономика в тях. Тази социална практика обуславя интензивно взаимодействие между двете икономики.

В условията на икономически спад, криза или екстремни природни или социални ситуации също така се създават условия за активно взаимодействие между формалната и неформалната икономика на фона на относителното нарастване на последната.

IV. НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ В СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ

Неформалната икономика у нас е постигнала доста голямо разпространение. Информацията за нейното количествено измерване може да се ползва от: а) съдебната статистика за броя на осъдените за нарушения за нерегламентирани и криминални стопански дейности; б) специализирани изследвания; в) експертни изследвания за направени услуги от нерегламентирани занаятчии и специалисти; г) експертни оценки за незаконно надвзети и присвоени суми. Тя е различна за различните ѝ сектори: домашна, нерегламентирана и черна.

Домашна икономика

По традиция домашната икономика в страната винаги е имала определено място в националната икономика. Изследванията на бюджета на времето показват, че домашният труд у нас представлява 13.2 % от домашния бюджет на времето на населението, което почти доближава до времето, изразходвано за професионален труд - 14.3 %. [11] Резултатите от цитираното изследване очертават и други характеристики на домашната

икономика. Едната от тях е масовото участие на членовете на домакинството в нея. В деня на изследването 84.8 % от респондентите са извършвали някаква домашна работа и нейната средна продължителност е била 3 часа и 27 минути. [8, 21] Другата характеристика - разширяването на стопанската функция на домакинството, е съответно разширяване на обхвата на домашната икономика. От икономика на самозадоволяване на основни потребности - "икономика на бурканите", "направи си сам", домакинството започва да организира нерегулирано производство за пазара. Този процес силно се интензифицира след 1989 г. Чрез домашната икономика значителна част от домакинствата оцеляваха, но друга част натрупаха средства и имущество, което започна да им носи доходи. Количествените измерения на домашната икономика са слабо изучени. Определена представа дава незаплатеният женски труд, изчислен като процент към brutния вътрешен продукт (БВП). За България този процент е 32%. [14, 15] Доколкото в домашната икономика участват и други членове на домакинството, дотолкова има основание да се каже, че незаплатеният труд като процент към БВП е по-голям. Неговото уточняване е от съществено значение, както и въвеждането на практиката БВП да се завиши с дела на домашната икономика. Пък и не само с нея, но и с дела и на нерегулираната икономика.

Нерегулирана икономика

В съвременните условия нерегулираната икономика разширява своите граници главно поради факта на проявилите се затруднения във функционирането и развитието на формалната икономика. Съчетава-нето им с пропуски с нормативната база допълнително интензифицира развитието на нерегламентираните дейности като спонтанен процес, породен от вградени недостатъци на формалната икономика. Особено важен е фактът, че нерегламентирани дейности започват да осъществяват представители на много професии, практически почти всички, при които са налице условия за това. [6, 126-130] Продължителната и задълбочаваща се криза в страната ка свой ред засили развитието на нерегламентираната икономика. Много от безработните осъществяват нерегламентирани дейности като алтернатива на безработицата. Към тях се насочват и бедните като средство за ограничаване на бедността. Наред с тези социални групи по паднали под риска безработица и бедност нерегламентирани дейности осъществява и една трета група. Тя не носи социални рискове, и- има трудов и длъжностен статус, който ѝ позволява да получава допълнителни доходи от нерегламентирани дейности и по този начин да се обогатява. Третата група участници в неурегулираната икономика, типични за периода след 1989 г., са строго диференцирани по мястото си в разделението на труда, на богатството и на властта.

Черна (криминална) икономика

Съвременните условия в страната правят възможно процъфтяването на черната (криминалната) икономика. В най-голяма степен това се дължи на: а) неясните и неточни правила на действие във формалната икономика; б) на либерализирането на визовия режим; в) на разширяването на туризма; г) на занижения и/или липсващ контрол на органите, упълномощени за случая; д) на неправилното разбиране на формирането на демокрацията в сферата на икономиката; е) на корупцията и др. В резултат от съвкупното влияние на посочените фактори през анализирания период този сектор на неформалната икономика доби небивали за страната мащаби и смайващи направления нелегална търговия с оръжие, петрол, цигари, наркотици, алкохол женска плът, деца и спекула с валута, движимо и недвижимо имущество, незаконно лихварство, документни измами и др. Фактите са показателни за развитието на този сектор от неформалната икономика - от един спонтанен процес преминава в строго организиран, което буди основателна тревога и безпокойство. Наложително е да се въведат действени социално-икономически механизми, които да ограничат мащабите на този сектор на неформалната икономика до възможния на практика минимум. За целта е необходимо изграждането на съответна правна уредба. Не бива да се пренебрегва ролята на образованието и средствата за масово осведомяване за изграждането на образци за поведение и ценности, насочени към формирането на желаното икономическо поведение и морал, които ще възстановят самочувствието на българина като европеец и ще го направят предпочитан партньор на деловия свят.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бунич, А., Черные дыры экономики, в. Московские новости, 1989, бр.13.
2. Бюджет на времето в НРБ, Национален статистически институт, С., 1990.
3. Лазаров, Г., Черните пазари на София, сп. "Общество и право", 1986, кн.4, с.12-16.
4. Минев, Д., Проблеми на бедността, неравенството и социалната защита през периода на прехода към пазарна икономика, С., 1993.
5. Нестеренко, А., Экономика в тени запрещения, сп. "Зхо планеты", 1989, бр. 25.
6. Николаев, И. и колектив, Качеството на трудовия живот, Научни трудове на НИИПП, кн. XIV, С., 1989, с. 3-32.
7. Русева, Ж., Делото на принцовете, сп. "Общество и право", 1982, кн.9, с. 18-21.
8. Стайков, З. и колектив, Националните ресурси на България в условията на научно-техническата революция, 1990.

9. Тодорова, С., Ив. Николов, М. Панайотова, Е. Керемидчиева и Д. Димитрова, Влияние на втората икономика върху качеството на трудовия живот. Научни трудове на НИИПП, С., 1989.
10. Шулуc, А., Теневая икономика: за реализм оценок или предвзятости, В: Экономические науки, 1990, кн.5.
11. Bagnasco, A., The informal Economy, in: Current Sociology, vol. 38 (2/3) 1990.
12. Martinelli, A, and N. Smerser. "Economic Sociology, Historical Threads and Analitic Issues", in: Current Sociology, vol. 38 (2/3), 1990.
13. Gershuny, J. and R. Pahl, Britain in the Decade of the Three Economics, in: New Society, January.
14. Women in the World and in Bulgaria.

ВЪПРОС ЗА САМОПОДГОТОВКА:

1. Кое е най-краткото определение за неформална икономика?